

Protestant Theological University

Neocalvinisme en gereformeerde jodenzending

van Klinken, G.J.; van Vliet, Jaap

Published in:

DNK Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800

Published: 01/12/2022

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):

van Klinken, G. J., & van Vliet, J. (2022). Neocalvinisme en gereformeerde jodenzending. *DNK Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 45(97), 199-210.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

Neocalvinisme en gereformeerde jodenzending

Jaap van Vliet & Gert van Klinken

Abstract

Neo-Calvinism and the Jewish Mission of the Reformed Churches in the Netherlands.

Neo-Calvinism stimulates the communication of the Christian message under the conditions of a modern democracy, where citizens enjoy the privilege of free speech. At first sight, Jewish mission would seem to fit well into this general purpose. As it is, the Jewish Mission of the Reformed Churches in the Netherlands between 1896 and 1966 seems to belong to those select elements of the Neo-Calvinist legacy that are retrospectively deemed problematic even by Protestants themselves, as demonstrated by the Synod of the Protestant Church in the Netherlands in its declaration of 2020. This article analyzes the possible reasons for this ambivalence, and their bearing on the appreciation of the Neo-Calvinist legacy. In looking for answers, we focus on the principle of sphere sovereignty, and the distinction between Calvinist attitudes during the Republic and the activist spirit that was actively promoted by Neo-Calvinists in their Jewish Mission during the early twentieth century.

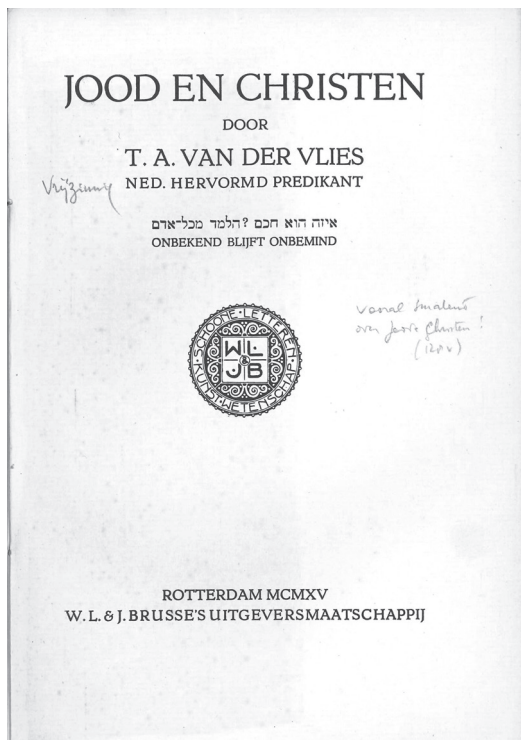
Keywords: Jewish Mission, Neo-Calvinism, Reformed Churches in the Netherlands, sphere sovereignty

Getuigenis voor de wereld

Het neocalvinisme inspireert anno 2022 een internationaal protestants publiek.¹ In 2004 kwam de *Gereformeerde Dogmatiek* van Herman Bavinck in het Engels beschikbaar.² Boeken van Abraham Kuyper en Bavinck vinden hun weg in het Engelse, Indonesische, Koreaanse en Chinese taalgebied. In

¹ Vgl. Eglinton, *Bavinck*, xvii.

² Bavinck, *Reformed Dogmatics*.

Omslag brochure *Jood en Christen*, door de hervormde predikant Teunis Adrianus van der Vlies (1880-1939), collectie J.F.L. Bastiaanse.

Nederland zijn de oorspronkelijke uitgaven voor weinig geld te verkrijgen of liggen ze bij een theologische boekenvereniging te verpieteren. Voor Henk van den Belt is de internationale belangstelling dan ook 'een spiegel voor christenen in Nederland, die meer van hun eigen traditie kunnen leren dan zij vermoeden'.³

Sinds 2018 is het Neo-Calvinism Research Institute (NRI), gevestigd aan de Theologische Universiteit Kampen | Utrecht, actief.⁴ Dit instituut levert een belangrijke bijdrage aan het internationale onderzoek naar het werk van Kuiper en Bavinck, door onder andere het online beschikbaar stellen van het werk van beide theologen. Het NRI beschouwt het neocalvinisme als een waardevolle impuls bij het doordenken van moderne vragen. Immers, deze traditie focust niet enkel op de kerk, maar heeft oog voor de bijdrage van de protestants-christelijke visie aan de wereld. De accenten van het internationale onderzoek liggen dan ook op maatschappij en politiek, hoewel er volgens Van den Belt stemmen opgaan 'die zoeken naar een

3 Vgl. Van den Belt, '100 jaar na Kuiper en Bavinck'.

4 Zie <https://www.neocalvinism.org/> (geraadpleegd 8 maart 2022).

meer theologische omgang met de neocalvinistische erfenis. [...] Kennelijk hebben *evangelicals* behoefte aan een theoretisch kader om hun participatie in de cultuur en in de samenleving te funderen en vinden zij antwoorden in het neocalvinisme.⁵

‘Soevereiniteit in eigen kring’ vormt een ankerpunt in de neocalvinistische traditie. Burgers en hun vrije organisaties, van welke denominatie of etnische achtergrond ook, zijn gelijk onder de wet. Zo heeft elke groep of ‘kring’ haar eigen recht van bestaan, terwijl zij tegelijk in de publieke ruimte samenkomen. Sterker nog, elke groep of ‘kring’ wordt expliciet uitgenodigd om mee te doen in die publieke ruimte en daarbij in een competitieve weg de ander te winnen voor wat gezien wordt als de beste manier om het leven vorm te geven. Juist op dit punt is er vandaag de dag een levendig debat gaande.⁶ Binnen de neocalvinistische traditie is er sprake van missionaire gedrevenheid: Christus is Koning. Binnen de publieke ruimte mag gestreden worden om de waarheid, binnen de ruimte die de wet biedt.⁷ In dit kader komt het bestaan van een kerkelijk georganiseerde jodenzending tussen 1896 en 1966 niet als een verrassing, al mag het opmerkelijk heten dat de Joden de enige denominatie in de Nederlandse samenleving vormen voor wie door de Gereformeerde Kerken in Nederland een *apart* missionair deputaatschap is ingesteld.

In de protestantse historiografie bestaat aandacht voor de houding van Kuyper tegenover de Joden (zie de bijdrage van George Harinck aan dit nummer van DNK); reflectie op de gereformeerde jodenzending is echter zeldzaam buiten een kring van kerkhistorische specialisten. Dat laatste is verrassend, gezien de belangstelling in de neocalvinistische *revival* voor manifestatie van de eigen boodschap in de samenleving. Het lijkt erop dat de jodenzending voor gereformeerden een ‘gevoelig’ deelonderwerp vormt binnen hun traditie. In deze bijdrage willen wij daar nader op ingaan, en een poging doen om de bedoelingen van deze jodenzending te verhelderen in samenhang met het neocalvinisme. De redenen voor de door dit onderwerp opgeroepen verlegenheid hangen naar ons idee samen met drie factoren, die bekend zijn uit de historiografie en die hier kort kunnen worden samengevat. Ten eerste is er de opvallend scherpe toon jegens de doelgroep, die geëxpliciteerd werd in de officiële synodale doelstelling om het Jodendom te

5 Van den Belt, ‘100 jaar na Kuyper en Bavinck’, 53.

6 Zie voor bundels die dit weerspiegelen onder andere Graham, *The Kuyper Center Review 1: Politics, Religion, and Sphere Sovereignty*; Lugo ed., *Religion, Pluralism and Public Life*.

7 Kuyper, *Liberalisten en Joden*.

bestrijden als valse religie.⁸ Lang niet iedereen drukte zich in zulke scherpe termen uit. De ruimte daartoe bestond echter, en werd bijvoorbeeld benut in *De Messiasbode* van maart 1940, waarin de Joodse gemeenschap voor de keus werd gesteld van bekering ofwel ondergang als terechte straf op de Christusverwerping.⁹ Ten tweede kan betwijfeld worden of de gereformeerde zending het neocalvinistische beginsel van levensbeschouwelijke autonomie in alle opzichten respecteerde waar het de Joodse gemeenschap betrof. Enige argwaan lijkt in dezen gerechtvaardigd: het behoorde tot de strategie om Joodse kinderen te benaderen buiten hun ouders om, en de nadrukkelijke wens van een aantal geadresseerden om *De Messiasbode* niet langer toe te zenden bleef gedurende het Interbellum ongehonoreerd. Dat laatste brengt ons bij een derde en laatste kritiekpunt: niet alleen nu maar ook al in de tijd zelf is opgevallen dat het de jodenzending leek te ontbreken aan een antenne voor gefundeerde bezwaren. Van Joodse zijde beriepen die bezwaren zich terecht op het principe van wederkerigheid: men kon zich niet voorstellen dat gereformeerden het zouden accepteren om zelf door anderen zo bejegend te worden. Maar ook bezwaren van kerkleden bleven in het Interbellum veelal onbeantwoord. Die betroffen de netelige kwestie of bekering door menselijke missionaire actie eigenlijk wel mogelijk was (speciaal naar de onbekeerde Joden, die blijkens het getuigenis van de apostel Paulus immers leefden onder een opgelegde ‘verharding’)¹⁰ en de vraag of de geldigheid van Gods beloften aan het volk Israël niet veel meer aandacht zou behoeven.

Achtergronden

De commissie voor de zending onder Israël van de (afgescheiden) Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK), die op de sympathieke ontvangst door de (hervormde) Nederlandsche Vereeniging voor Israël (NVvI) kon rekenen, werd in 1875 door de synode van 's-Hertogenbosch ingesteld. Twee provinciale synodes en de *Algemeene Zendingscommissie* van de CGK gaven de wenselijkheid aan om de zending onder Israël ter hand te nemen met als doel om ‘Israël te brengen aan de voeten van zijn Messias’.¹¹ Onder de eerste leden van de commissie bevonden zich E. Kropveld (1840-1920) en

8 *Acta GS GKN Arnhem 1902*, art. 167.

9 ‘Israëls oordeel’, *De Messiasbode* (maart 1940).

10 Rom. 11:25 en 2 Kor. 3:14.

11 Van Gelderen, ‘Kerk en Israël op de drempel van een nieuwe eeuw’, 12.

J. van Andel (1839-1910). Bij beide predikanten horen we accenten van de Nadere Reformatie terug, zoals die deels ook te beluisteren waren in de kringen van het Réveil: uitverkiezing, voorbede en vertrouwen op Gods beloften ook aan Israël. In deze context kon de gereformeerde jodenzending ontstaan. Kropveld en Van Andel geloofden in het herstel van het volk Israël in de eindtijd. Bij Jan van Andel ging dat ook gepaard met een gematigd chiliasme. Beiden gingen ook uit van een verharding die over het volk Israël gekomen was en die slechts door God kon worden opgeheven. Voor Van Andel betekende dat er aan de ene kant een gevoel van medelijden was, maar aan de andere kant ook verwachting: God zou immers nog daden aan dit volk verrichten.¹² Het Joodse volk had als verbondsvolk dan zeker ook niet afgedaan. Dezelfde overtuiging had ook de bekeerde Eliëzer Kropveld. De gedachte aan zijn volksgenoten die stierven voor het herstel van Israël en dus zonder Christus te kennen, was hem ondraaglijk. Onder andere via zijn kerkenraad en provinciale synode kwam het voorstel om de jodenzending ter hand te nemen dan ook op de synode van 1875 terecht.

In afgescheiden kring bestond een zeker respect voor en medelijden met de Joden. De bezorgdheid om hun zielenheil was de belangrijkste motivatie.¹³ In de praktijk bleven de activiteiten beperkt: traktaatverspreiding door colporteurs en leden van jongerenverenigingen, maar vooral het houden van bidstonden. God alleen kon de bekering geven. In Amsterdam werd begonnen met een zondagschool voor kinderen, maar Joods protest zorgde ervoor dat men hiermee stopte. Het was een terugtrekkende beweging die zich in de eerste helft van de twintigste eeuw niet zou herhalen. In 1887 schreef Kropveld zijn bekeringsgeschiedenis, waarin de nadruk niet viel op menselijke overreding maar op Gods verkiezing.¹⁴ Het zou nog tot 1916 duren voordat een missionair predikant werd aangesteld, ds. Jacob van Nes. Diens werk zou echter onder een ander gesternte staan dan dat van Kropveld: niet dat van Nadere Reformatie, Afscheiding of Réveil maar dat van het assertieve neocalvinisme. Dat is nauw gelieerd geweest aan het kerkgenootschap dat ontstond in 1892, door vereniging van de Christelijke Gereformeerde Kerk (afgescheidenen) en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerenden) tot de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). De afgescheiden Bavinck en de dolerende Kuypers behoorden nu tot een en dezelfde kerk. Het zijn deze Gereformeerde Kerken in Nederland die met

¹² Van Klinken, *Opvattingen*, 15.

¹³ Van Klinken, *Opvattingen*, 20.

¹⁴ Van Gelderen, 'Kerk en Israël', 23.

de aanstelling van ds. Van Nes deze zending actief en via kerkelijke weg ter hand hebben genomen.¹⁵

Jacob (Jacques) van Nes

De eigen zendingspredikant kwam er in 1916 in de persoon van Van Nes (1886-1949). Hij werd in Den Haag bevestigd op 17 mei van dat jaar.¹⁶ In de masterscriptie van Nadia Arsieni wordt Van Nes getekend als een man met twee gezichten. Daarmee wordt bedoeld dat in hem twee stromingen, de naar eigen oordeel filosemitische uit de Afscheiding en de vooral op de eer van Jezus bedachte antithetische uit het neocalvinisme, samenkwamen. Hij herhaalde voortdurend zijn liefde voor de Joden, terwijl hij even stellig meende dat zowel de orthodoxen als de geseculariseerden onder hen dwaalden zolang zij Jezus Christus bleven afwijzen. Anders dan de synode van Arnhem in 1902 en de lijn van Kuyper zette hij als motief voor de joden-zending niet de *bestrijding*, maar de *bekering* voorop.¹⁷ Het voorkwam niet dat die bestrijding door andere auteurs in *De Messiasbode* juist benadrukt kon worden. Ondertussen wees hij met Kuyper en Bavinck het chiliasme en een eschatologisch motief af. Hiermee was Van Nes met zijn wetenschappelijke belangstelling en assertieve instelling, gemeten naar een neocalvinistisch profiel, toch de ideale kandidaat als missionair predikant. 'In de preken, publicaties, rapporten en brieven van ds. Van Nes kwam bovendien telkens de nadruk op liefde en respect voor het Joodse volk naar voren en sprak hij zich uit als een fel tegenstander van het antisemitisme,' zo stelt Arsieni.¹⁸

Verhouding tot de calvinistische traditie

Naar gereformeerd model en volgens de synode van 1896 lag de missionaire taak bij de plaatselijke gemeente. Zij diende ter plaatse het initiatief te nemen. Van Nes werd dan ook door Den Haag beroepen als missionair predikant. Tegelijk ondernam hij activiteiten in heel

15 Zie voor de verschillen met de genootschappelijke hervormde zending onder de Joden de grondige studie van Bastiaanse, *De Joden-zending en de eerste decennia van de Hervormde Raad*.

16 Rozemond, 'Zending onder de joden 1908-1940', 48.

17 Arsieni, *De Jodendominee*, 8.

18 Arsieni, *De Jodendominee*, 8.

Nederland. Van Nes kreeg dan óók instructie van de generale deputaten en moest ook rechtstreeks aan hen rapporteren. Rozemond merkt daarbij op dat het zuiverder was geweest dat deze rapportage via de kerk van 's-Gravenhage zou zijn verlopen. In 1923 kwam ds. W.J.J. Velders hem assisteren in Amsterdam. Rozemond: 'Regelmatig trok hij het land in om gemeenteavonden en spreekbeurten te leiden en de oprichting van jodenzendingscommissies te bevorderen. [...] Vele jaren gaf ds. Van Nes studie-cursussen voor commissieleden ter plaatse, over het jodendom en over het praktische bezoekwerk. De commissies deden vrijwel altijd aan traktaatverspreiding.¹⁹ Ook werden er debatavonden georganiseerd. In 1917 werd ter vervanging van de traktaten *De Messiasbode* opgericht. Via de commissies of rechtstreeks werd dit blad elke maand naar alle bekende Joodse adressen gezonden. Uit de literatuur blijkt duidelijk dat dit bij menige geadresseerde op weerstand stuitte, zowel vanwege de felle toon van bepaalde bijdragen als vanwege de weigering om toezending te staken wanneer daartegen werd geprotesteerd. Hoewel er ook daarvoor vanuit (particuliere) organisaties aan jodenzending was gedaan, getuigde de arbeid van Van Nes van een andere houding dan die van zowel de Gereformeerde Kerk in de achttiende eeuw als de genootschappen in de negentiende eeuw. Onder de Republiek werd het belangrijk geacht dat de boodschap van de Gereformeerde Kerk doorklonk in de publieke ruimte, zodat de buiten de kerk geboren uitverkorenen (ook onder de Joden) daarop zouden kunnen reageren. Buiten de openbaarheid stonden de autonomie van het georganiseerde Joodse leven en het Joodse gezin echter nooit serieus ter discussie. In het Koninkrijk der Nederlanden hadden tot 1848 bovendien grenzen bestaan aan wat was toegestaan bij het missioneren onder leden van een bij wet erkend kerkgenootschap. Missionaire activiteiten onder de Joden als die van de afgescheiden Christelijke Gereformeerde Kerk en de (voornamelijk uit leden van de Nederlandse Hervormde Kerk bestaande) Nederlandsche Vereeniging voor Israël concentreerden zich dan ook op het gebed voor de bekering van Israël. De Gereformeerde Kerken in Nederland claimden na 1896 daarentegen het recht om te evangeliseren aan Joodse deuren (ook waar dit door de bewoners niet werd gewenst) en onder Joodse kinderen (zo nodig buiten de ouders om); met beroep op de in 1848 verleende vrijheid van meningsuiting.

¹⁹ Rozemond, 'Zending onder de joden 1908-1940', 61.

Kenmerkend voor de Gereformeerde Kerken rond 1900 was een beleid waarin (1) ook een gematigd chiliasme (toekomstverwachting specifiek voor het Joodse volk, op basis van Bijbelse beloften) werd afgewezen; (2) een consequente vervangingstheologie werd voorgestaan, van de Kerk als het nieuwe Israël; (3) de scherpere uitspraken in het Nieuwe Testament over Joden benadrukt werden; (4) de polemiek tegen de plaats van Joden in de samenleving (namelijk als maatschappelijk ongewenst overheersend en geestelijk als gevaar voor de protestants-christelijke signatuur van Nederland) werd gelegitimeerd, ook al werd die polemiek niet door ieder gepraktiseerd; en (5) er ambivalentie bestond ten aanzien van het Joodse lijden in de geschiedenis: antisemitisme werd afgewezen, maar het Joodse leed werd wel degelijk ook opgevat als terechte straf op de zonde van de Christusverwerping.

Met het wegvallen van de als chiliastisch afgewezen toekomstige collectieve bekering van de Joden ontstond er ruimte voor het standpunt dat de meesten van hen ofwel 'tot het uiterste verhard, ofwel een zo goed als geheel door God verworpen volk waren'.²⁰ Het doel bestond eruit om tegenover de grote meerderheid van de Joden nadrukkelijk op te komen voor de eer van Jezus, de hoop op bekering gold hooguit enkele individuen. Van hen werd daarbij verwacht om volledig met hun Joodse achtergrond te breken. De synode van Arnhem in 1902 sprak dan ook in lijn met de opvatting van Kuiper uit dat het doel van zending in de eerste plaats bestond uit de bestrijding van het Jodendom als valse religie en in de tweede plaats in het winnen van de Joden voor Christus.²¹ Aan minderheidsstandpunten werd voorbijgegaan. G. Doekes betoogde in zijn publicatie *Gij blijft mij onvergetelijk* bijvoorbeeld dat de benaming Israël nog wel degelijk op het Joodse volk van toepassing is en dat dit volk wel degelijk een toekomst heeft, zij het dat deze binnen de kerk is gelegen.²²

De vraag is of jodenzending van dit type als specimen mag gelden van een stukje neocalvinisme in de praktijk. Deze vraag wordt klemmender omdat het antwoord consequenties heeft voor de toepasbaarheid van het neocalvinistische model in het heden, voor wie daarbij de maatstaven van de recente verklaring van de PKN hanteert. Vanuit Joodse zijde heeft van meet af aan protest weerklonken – gemengd met verbazing, want deze vorm van bejegening was men van het klassieke calvinisme niet

²⁰ Van Klinken, *Opvattingen*, 69.

²¹ *Acta GS GKN Arnhem 1902*, art. 167.

²² Doekes, *De betekenis van Israëls val*.

gewend.²³ Erkende grenzen van autonomie, zoals de gereformeerden die ook voor zichzelf hanteerden, zouden door toepassing van dat model zijn overschreden.²⁴ Vanuit het gezichtspunt van Maranatha-evangelist Johannes de Heer (behorend tot de Nederlandse Hervormde Kerk) getuigde de gereformeerde jodenzending van een gebrek aan het juiste eschatologisch perspectief,²⁵ terwijl vanuit kringen van de voormalige Afscheiding ook na 1892 de tegenwerping kwam – redenerend vanuit het referentiekader van de predestinatie – dat de bekering niet door mensen kon worden geforceerd.

Dat ook bij de neocalvinisten bezwaren leefden, al dan niet latent, blijkt uit de ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Na de Holocaust nam de steun voor de jodenzending in de GKN razendsnel af, een erosie die zich eerder en grondiger voordeed dan in welke andere sector van het neocalvinisme ook. In plaats van zending (al bleef die term officieel gehandhaafd) gingen gereformeerden een wederzijds getuigend gesprek nastreven. De Nederlandse Hervormde Kerk had deze overgang al in 1942 gemaakt en in de kerkorde van 1951 ingebed. Op elk van de drie eerder genoemde kritiekpunten vond in de jaren vijftig een omslag plaats: de extreme polemieken verdween, missionaire actie zocht naar omgangsvormen die hoorden bij het (getuigende) gesprek, het ooit door Kropveld zo benadrukte thema van Gods beloften aan het Joodse volk werd geactualiseerd in verband met de staat Israël. Het lijkt aannemelijk dat deze drastische omslag dient te worden verstaan als gevolg van impulsen van buitenaf (de ervaring van de Holocaust, receptie van Joodse en van Nederlandse hervormde standpunten) maar óók als een noodzakelijke correctie van binnenuit – aan de hand van criteria die behoorden tot de protestantse traditie en daarmee ook binnen het neocalvinisme zelf lagen. Dit betreft vooral de algemene geldigheid van het principe van autonomie (soevereiniteit in eigen kring), de weerstand tegen de gedachte dat bekering zich zou laten forceren door menselijke actie en het belang van de eschatologie (toekomst voor Israël). In de recente schuldverklaring van de Protestantse Kerk in Nederland wordt de jodenzending impliciet als een pijnlijke vergissing getekend: ‘Antisemitisme kun je tegengaan door er een dam tegen op te werpen, door een positief beeld te geven van het levende Jodendom, door de Joodse wortels van het christelijk geloof te erkennen en te omarmen, en door het Joods-christelijk

23 Vgl. Meijer, ‘Afgescheiden’.

24 Vgl. Tal, *Voor ons ons Jodendom*. Zie over dit werk het hiernavolgende artikel van Jan Krans-Plaisier en Paul Sanders.

25 De Heer, *Palestina en het Profetisch Woord*.

gesprek aan te gaan.²⁶ Van bestrijding van het Jodendom als valse religie, de doelstelling van de GKN in het begin van de twintigste eeuw, kan in dit model geen sprake zijn. In de bijdrage van Bart Wallet aan de brochure die bij de verklaring is uitgegeven wordt het ontbreken van een zelfkritische kijk op eigen handelen betreurd bij de uitvoerders van de ‘zendingactiviteiten onder de Joodse gemeenschap [...]’. Dit werd in Joodse kring als bijzonder pijnlijk ervaren.²⁷

Slotbeschouwing

In dit artikel zouden wij een pleidooi willen voeren voor een herbezinning op de gereformeerde joden-zending, die niet alleen recht doet aan argumenten die van buitenaf worden ingebracht (met name van Joodse zijde, en vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk), maar ook aan kritische accenten die kunnen worden ingebracht vanuit het neocalvinisme zelf. Allereerst heeft dit betrekking op de positieve waardering van soevereiniteit in eigen kring, ofwel de autonomie die iedere levensgemeenschap in Nederland toekomt. Al die levensgemeenschappen functioneren immers onder de bescherming van dezelfde wet. Ze bewegen zich bovendien in dezelfde publieke ruimte, en mogen elkaar daarbij aanspreken op hun gedrag. Geldige argumenten daarbij zijn het beroep op de Constitutie (ieder is gelijk voor de wet), een afwijzing van extreem scherpe polemieken en een beroep op het gelijkheidsprincipe: *wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet*. Al deze uitgangspunten worden principieel door het neocalvinisme beaamd, zelfs al ging Kuyper in het scherp polemiseren tegen derden aanzienlijk verder dan Bavinck. Een tweede aanbeveling betreft de waarde van het vaststellen van beleid aan de hand van publieke kerkelijke bespreking, met serieuze aandacht ook voor de minderheidsstandpunten. De gereformeerde joden-zending, zo kan achteraf worden geconstateerd, had niet alleen veel kunnen leren van kritiek van buitenaf, maar ook van binnenuit. Dat waren vaak geluiden uit orthodoxe hoek, die zich tegenover het neocalvinisme beriepen op veel oudere tradities uit de dagen van de Republiek. Gewezen werd dan op het belang van de uitverkiezing, van een gematigd chiliasme, van de toekomstverwachting voor Israël en de waarde van het gebed. Een derde aanbeveling is om de gereformeerde joden-zending niet alleen kerkelijk te onderzoeken, maar ook bij voorbeeld in het kader van de stadsgeschiedenis van Amsterdam. Afgezien

²⁶ PKN, *Erkenning en verantwoordelijkheid*, 7.

²⁷ PKN, *Erkenning en verantwoordelijkheid*, 14.

van de hierboven gesignaleerde specifieke bezwaren (met name tegen de kinderacties) was die jodenzenning tussen 1896 en 1966 als zodanig niets bijzonders in het Amsterdamse. De stad zinderde van bevlogen ideologen van alle mogelijke richtingen, die ieder hun uiterste best deden om, binnen de marges die de wet bood, anderen over te halen tot hun standpunten. Naar de maatstaven van de tijd viel de jodenzenning nauwelijks op. De sociaaldemocratie had heel wat meer succes in het tot zichzelf overhalen van leden van de Joodse gemeenschap dan het werk van Van Nes.

Literatuur

- Acta Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Arnhem 1902 (Kampen: J.H. Kok 1902).
- Nadia Arsiene, *De Jodendominiee. Jacob van Nes en de Gereformeerde Jodenzenning* (MA-scriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2007).
- J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzenning en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering* (Zoetermeer: Boekencentrum 1995).
- Herman Bavinck. *Reformed Dogmatics* (Grand Rapids, MI: Baker Academic 2004).
- H. van den Belt, '100 jaar na Kuiper en Bavinck: overwegingen bij de internationale belangstelling voor het neocalvinisme', *Theologia Reformata* 65.1 (2022) 51-70.
- G. Doekes, *De beteekenis van Israëls val. Commentaar op Romeinen ix-xi* (Nijverdal: E.J. Bosch 1915).
- James Eglinton. *Bavinck. A Critical Biography* (Grand Rapids, MI: Baker Academic 2020).
- Protestantse Kerk in Nederland, *Erkenning en verantwoordelijkheid. Over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid voor de toekomst* (Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland 2008). <https://protestantsekerk.nl/idee/handreiking-bij-de-verklaring-erkenning-en-verantwoordelijkheid> (geraadpleegd 20 mei 2022).
- Jaap van Gelderen, 'Kerk en Israël op de drempel van een nieuwe eeuw 1875-1908' in: H.L. van Stegeren-Keizer ed., *Een kerk op zoek naar Israël. Geschiedenis van het deputaatschap 'Kerk en Israël' van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995* (Kampen: J.H. Kok 1995).
- Gordon Graham ed., *The Kuiper Center Review 1: Politics, Religion, and Sphere Sovereignty* (Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans 2010).
- 'Israëls oordeel', *De Messiasbode* (maart 1940). Geraadpleegd als onderdeel archief Kerk en Israël GKN in Het Utrechts Archief (HUA).
- Johannes de Heer, *Palestina en het Profetisch Woord. Open brieven aan de predikanten in Nederland* (Driebergen: Het Zoeklicht 1948).

- Gert van Klinken, *Opvattingen over het Jodendom in de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1896-1970* (Kampen: J.H. Kok 1996).
- A. Kuypers, *Liberalisten en Joden* (Amsterdam: J.H. Kruyt 1878).
- Luis Lugo ed., *Religion, Pluralism and Public Life. Abraham Kuypers's Legacy for the Twenty-First Century* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2000).
- Jaap Meijer, 'Afgescheiden', *Balans der Ballingschap. Bijdrage tot de Geschiedenis der Joden in Nederland* v/vi, 50 (Heemstede: uitgave in eigen beheer 1984/5745).
- Frans Rozemond, 'Zending onder de joden 1908-1940' in: H.L. van Stegeren-Keizer ed., *Een kerk op zoek naar Israël. Geschiedenis van het deputaatschap voor Kerk en Israël van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995* (Kampen: Kok 1995) 47-85.
- J. Tal, *Voor ons ons Jodendom – en niet het Christendom* (Amsterdam: Selecta [1945]).

Over de auteurs

Jaap van Vliet MA studeerde in 2022 af aan de Protestantse Theologische Universiteit, op een masterthesis kerkgeschiedenis over het thema neocalvinisme.

Dr. Gert van Klinken is universitair docent kerkgeschiedenis aan de Protestantse Theologische Universiteit.